

Norbert Delestowicz, Filip Kaczmarek

WPROWADZENIE

Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk jest jednym z najstarszych towarzystw naukowych w Polsce. W marcu 2023 roku gromadziło 1033 członków, z czego większość to profesorowie poznańskich i wielkopolskich uczelni. Prezentowany tom jest rezultatem konferencji zorganizowanej z okazji 165. rocznicy powstania Towarzystwa, która odbyła się w dniach 11–12 lutego 2022 roku. Specyficznym „znakiem czasu” okazał się fakt, że konferencja została przeprowadzona online na platformie Zoom. Była to ostatnia duża konferencja organizowana przez PTPN w trybie zdalnym. Uroczysta gala z okazji jubileuszu, która miała miejsce tydzień później, przybrała formę tradycyjną i odbyła się w Auli Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Świętowanie rocznic sprzyjało powstawaniu publikacji dedykowanych Poznańskiemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk. Nurt ten zapoczątkowała pierwsza naukowa monografia poświęcona dziejom Towarzystwa autorstwa Andrzeja Wojtkowskiego, wydana na okoliczność 70. rocznicy¹. Ciekawe prace, przygotowane z okazji stulecia, opublikowano w „Rocznikach Historycznych”, czasopiśmie wydawanym przez PTPN z powodzeniem do dziś². Na kolejną większą pracę poświęconą Towarzystwu trzeba było poczekać ćwierć wieku. Z okazji 125-lecia powstała publikacja pod redakcją Antoniego Gąsiorowskiego, w której zamieszczono artykuły na temat historii PTPN, a także przedstawiono

¹ A. Wojtkowski, *Historia Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu*.

² „Roczniki Historyczne” 23: 1957.

Gmach Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, widok współczesny (ze zbiorów PTPN)

kompletną listę członków³. Do zagadnienia tego powrócono przy okazji 150. rocznicy, gdy wydany został osobny tom poświęcony członkom PTPN od momentu założenia do 2007 roku⁴. Natomiast pięć lat później opublikowano monografię dotyczącą z jednej strony Towarzystwa, ale z drugiej skupiono w niej uwagę także na innych towarzystwach naukowych, które działały w XIX i na początku XX wieku na ziemiach polskich⁵. Niedawno zaś, z okazji 160. rocznicy, powstał numer „Kroniki Miasta Poznania” w całości skupiający się problematyce Towarzystwa⁶.

Oczywiście, wspomniane wyżej prace, które wiążą się ze świętowaniem kolejnych rocznic istnienia PTPN, nie wyczerpują dorobku historiograficznego w tym zakresie. W międzyczasie powstawały inne ważne publikacje. Warto

³ *Veritate et scientia: księga pamiątkowa w 125-lecie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.*

⁴ *Poczet członków Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.*

⁵ *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk a towarzystwa naukowe na ziemiach polskich w XIX i początkach XX wieku.*

⁶ „Kronika Miasta Poznania” 2017, nr 1.

wspomnieć, że w 2011 roku opublikowano rys dziejów Wydawnictwa PTPN⁷. Rok później wydana została monografia trzech autorów poświęcona historii Towarzystwa, którą doprowadzono do 2011 roku⁸. Ostatnio na półkach księgarskich pojawiła się publikacja dotycząca dziejów Biblioteki PTPN⁹, a także monografia PTPN w ujęciu historyczno-architektonicznym¹⁰.

Historia PTPN była i jest integralnie związana z historią Polski i Wielkopolski. Bogate w wydarzenia i aktywności dzieje Towarzystwa są względnie dobrze zbadane. Współcześnie najbardziej widoczną formą działalności Towarzystwa jest prowadzenie biblioteki naukowej. Biblioteka udostępnia publiczności prywatny zbiór Towarzystwa bezpłatnie. W obecnym stanie prawnym ani władze państwowe, ani władze samorządowe nie chcą współfinansować zadania, polegającego na „udostępnianiu zbiorów”, mimo że – naszym zdaniem – ma ono charakter publiczny. Z drugiej strony, obowiązujące procedury grantowe pozwalają na uwzględnienie we wnioskach dotacyjnych tylko nieznacznej części tzw. kosztów administracyjnych, które w przypadku Towarzystwa są nieporównywalnie wyższe niż w zdecydowanej większości lokalnych organizacji pozarządowych. W ostatnich latach pomocne w finansowaniu Biblioteki były granty digitalizacyjne, ale pułapy finansowania w ich ramach zmniejszyły się. Coraz trudniej jest też typować do digitalizacji zasoby atrakcyjne i wartościowe dla grantodawcy.

W pierwszym statucie Towarzystwa z 1857 roku cel organizacji określono w prosty sposób: „pielegnowanie nauk i umiejętności w języku polskim”. Miał być realizowany m.in. poprzez „zbieranie i wydawanie źródeł i materiałów do dziejów, piśmiennictwa i starożytności polskich”. Założono, że „rękopisma, dzieła i przedmioty starożytności przez członków Towarzystwa lub z inąd złożone” trafią do archiwum PTPN, ale prawie od razu powołano też Muzeum Starożytności Polskich i Słowiańskich, które zaczęło gromadzić zbiory archeologiczne, historyczne i artystyczne. Prace Towarzystwa od początku koncentrowały się na kwestii dziedzictwa narodowego: „[...] pierwsi członkowie mieli na względzie przede wszystkim ochronę – *unquibus et rostro* («pazurami i dziobem»), jak głosiła ówczesna dewiza Towarzystwa – i rozwój

⁷ Rys dziejów Wydawnictwa Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

⁸ A. Pihan-Kijasowa, R. Marciniak, D. Gucia, *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk*.

⁹ N. Delestowicz, *Historia Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*.

¹⁰ D. Gucia, G. Klause, *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk*.

zagrożonej kultury narodowej i nauki w zaborze pruskim [...]”¹¹. Biblioteka Towarzystwa rozwijała się bardzo szybko – w 1880 roku na jej zasób składało się 50 tys. tomów.

PTPN od samego początku swego istnienia zawsze był ostoją polskości, pracy organicznej i narodowej. Działacze i współtwórcy Towarzystwa, na przykład z rodziny Mielżyńskich, walczyli z zaborcami zarówno zbrojnie (Powstanie Listopadowe, Powstanie Wielkopolskie, III Powstanie Śląskie), jak i w obszarze gospodarki, modernizacji, kultury i edukacji. Władze pruskie były w pełni świadome roli, jaką odgrywało Towarzystwo dla solidaryzmu narodowego Polaków. W 1885 roku William Barstow von Günther, naczelny prezes prowincji poznańskiej, raportował ministrowi spraw duchownych, szkolnych i medycznych: „[...] Towarzystwo nie ograniczyło swojej działalności tylko do obszaru czysto naukowego i można je niewątpliwie zaliczyć do takich organizacji, które mają na celu, aby odizolować duchowo polską część pruskiej ludności od niemieckiej, budząc w tejsze, poprzez ożywienie polskiej tożsamości narodowej, życzenie ponownego odzyskania państwowej samodzielności i wzmacniając uczucie wspólnoty Polaków na różnych terenach zaborczych”¹².

Okres drugiej wojny światowej był dla Towarzystwa tragicznym doświadczeniem, które spowodowało olbrzymie straty osobowe – zginęło prawie 150 członków Towarzystwa: 110 w obozach i więzieniach niemieckich, a pozostali stracili życie w innych okolicznościach. Zamordowani zostali m.in. wiceprezes prof. Stanisław Pawłowski, senator Adolf Bniński, ekonomista i minister Alfred Chłapowski, sławista Edward Klich, prawnik Romuald Paczkowski, fizyk Stanisław Kalandyk, pedagog ks. Karol Mazurkiewicz, ortopeda Franciszek Raszeja, prof. anatomii Kazimierz Kostanecki, historyk ks. Jan Klein, błogosławiony ks. Jan Nepomucen Chrzan. Członkowie PTPN ginęli nie tylko z rąk niemieckich okupantów – siedmiu naszych członków zamordowano w Katyniu i Charkowie (m.in. lekarz i powstaniec wielkopolski Jan Bajoński, lekarze Henryk Ciszkiwicz, Henryk Jarosz, Marcin Zieliński i Tadeusz Żuralski). Równie wielu (ok. 150) członków zmarło w trakcie wojny (m.in. prezes prof. Bronisław Dembiński, wojewoda Witold Celichowski); znaczna część została

¹¹ Za: ptpn.poznan.pl [dostęp: 16.09.2023].

¹² A. Hinc, *W pruskich oczach*, s. 103.

wysiedlona. Wojenne straty materialne Towarzystwa były ogromne: objęły księgozbiór oraz archiwa, dzieła malarskie, kolekcje numizmatyczne i inne cenne obiekty. Zniszczony został pomnik Adama Mickiewicza na dziedzińcu (obecnie istniejący pomnik jest kopią). Straty materialne Towarzystwa obliczono na 5 023 951,40 zł (przedwojennych). Przy zastosowaniu zrównoważonej metodologii i wzorów opracowanych przez prof. Zbigniewa Żabińskiego, historyka systemów pieniężnych, w połowie roku 2020 stanowiłoby to ekwiwalent ponad 50 milionów złotych.

Po zakończeniu wojny PTPN podjęło działania jako ta sama, przedwojenna (używając nazwy PTPN nieprzerwanie od przyjęcia nowego statutu w 1921 roku) organizacja. Już 16 maja 1945 roku spotkała się Komisja Historyczna, 6 czerwca – Komisja Filologiczna, 17 października – Komisja Nauk Społecznych, a 26 października – Komisja Matematyczno-Przyrodnicza. W lipcu zaczęto odzyskiwać książki wywiezione z Biblioteki. Pierwsze powojenne posiedzenie zarządu odbyło się 11 sierpnia 1945 roku. W związku z tym, że wojny nie przeżyli prezes i wiceprezes, zebranie prowadził prof. Zygmunt Lisowski, sekretarz generalny. Towarzystwo było *de facto* uznawane przez państwo, gdyż już we wrześniu 1945 roku otrzymało niewielką dotację (34 tys. złotych) z Ministerstwa Oświaty. Towarzystwo niezwłocznie podjęło działalność statutową, realizowało także swoje uprawnienia m.in. jako właściciel kamienicy będącej siedzibą Towarzystwa i jego Biblioteki. Pierwsze po wojnie walne zebranie odbyło się 27 października 1945 roku. Zarządowi powierzono wówczas, na wniosek wybitnego botanika Adama Wodiczki, przygotowanie nowego statutu, zmierzając do tzw. akademizacji Towarzystwa.

Na uroczystościach 100-lecia PTPN prof. Tadeusz Kotarbiński powiedział: „Z instytucjami nie jest tak jak z indywiduami – sto lat w życiu instytucji to wcale nie jest tak dużo”¹³. Podobnych konstatacji, potwierdzających znaczenie nieprzerwanej działalności Towarzystwa, jest bardzo wiele. Znaczące są zapisy Uchwały Sejmu RP z dnia 24 lutego 2017 r. w sprawie uczczenia 160. rocznicy powstania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Sejm RP stwierdził w niej: „Założone w 1857 roku Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk jest najstarszym istniejącym nieprzerwanie polskim towarzystwem naukowym”. Uchwałę kończą znamienne słowa, podkreślające „nieprzerwaną”

¹³ *Veritate et scientia*, s. 5.

działalność PTPN: „Sejm Rzeczypospolitej Polskiej w 160. rocznicę powstania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk przypomina o niestrudzonych i solidarnych działaniach Wielkopolan na rzecz polskiej nauki i kultury, podejmowanych w trudnych latach zaboru pruskiego. Wspólna praca dla pomnożenia polskiego dorobku naukowego i zachowania dziedzictwa kulturowego, nieprzerwanie przynosi znakomite owoce i godna jest upamiętnienia”.

PTPN z pewnością jest jednym z elementów akademickiej infrastruktury, wnoszącej znaczący wkład do samowiedzy mieszkańców Poznania i Wielkopolski. Towarzystwo regularnie udostępnia szerokiej publiczności swe najcenniejsze obiekty, np. w ramach cyklu *Skarby Biblioteki PTPN*, podczas którego zaprezentowano m.in. pierwodruk i inne wydania *De revolutionibus orbium coelestium* Mikołaja Kopernika, *Statuty* Jana Łaskiego, autograf *Halki* Stanisława Moniuszki czy zielnik Elizy Orzeszkowej. Od 2018 roku PTPN organizuje konkurs na najlepszą książkę o Wielkopolsce, a doświadczenie edytorskie Towarzystwa jest znaczące – wydawnictwo PTPN jest bowiem najdłużej funkcjonującym wydawnictwem w Wielkopolsce.

PTPN, dzięki swej długiej (jak na polskie warunki) i nieprzerwanej działalności, sam stał się częścią dziedzictwa kulturowego, obejmującego zarówno obiekty archeologiczne, budynki, archiwalia, dzieła sztuki, jak i wartości niematerialne – tradycje, wiedzę i umiejętności. Jednym z dowodów na proces stawania się elementem dziedzictwa są nagrody i wyróżnienia, które trafiają do PTPN. W 2006 roku Rada Miasta Poznania nadała Towarzystwu tytuł „Zasłużony dla miasta Poznania”: „[u]znając zasługi w upowszechnianiu osiągnięć nauki, rozwijaniu badań naukowych i kultury polskiej oraz dbałość o zachowanie dziedzictwa narodowego [...]”. W kwietniu 2017 roku podczas uroczystości kończącej VI Dni Pracy Organicznej, organizowanych przez Unię Wielkopolan, PTPN otrzymał „Wawrzyn Honorowy Pracy Organicznej”. W roku następnym PTPN został uhonorowany tytułem „Zasłużony dla Gminy Miłosław” m.in. za to, że „popularyzuje wiedzę, wydaje i wspiera publikacje popularno-naukowe, a jego zbiory o charakterze humanistycznym od lat służą całemu środowisku naukowemu”. We wspomnianej już uchwale, przyjętej z okazji 160. rocznicy powstania Towarzystwa, Sejm RP stwierdził m.in.: „Wielką jego zasługą stało się stworzenie znaczącej biblioteki i zgromadzenie zbiorów artystycznych, archeologicznych i historycznych, niezmiernie istotnego czynnika zachowywania i kultywowania polskiego dziedzictwa narodowego”. W 2019 roku Towarzystwo

zostało wyróżnione Nagrodą Lednickiego Orła Piastowskiego „za 162-letnie ugruntowywanie wiedzy o dziedzictwie kulturowym pierwszych Piastów w kraju i za granicą”, natomiast skwerowi położonemu na terenie kampusu Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza radni Poznania nadali nazwę Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Dzieje PTPN potwierdzają hipotezę, że członkowie Towarzystwa od początku bardzo dużo uwagi i aktywności poświęcali kwestiom dziedzictwa. Zagadnieniu temu poświęcono rozdział autorstwa Filipa Kaczmarka. Z różnych przyczyn i w rozmaitych formach troska o dziedzictwo była obecna we wszystkich okresach działalności PTPN. Uwarunkowania zewnętrzne – polityczne i prawne – zmieniały się, ale troska o dziedzictwo i jego popularyzację zawsze pozostawała istotną częścią aktywności Towarzystwa. Burzliwa historia nowożytna Polski i Wielkopolski spowodowała, że stosunkowo niewiele podmiotów życia publicznego zachowało ciągłość instytucjonalną, włącznie z pamięcią instytucjonalną i trwałą tożsamością oraz generalnie nieprzerwaną działalnością (poza okresem drugiej wojny światowej). Z tych samych, historycznych powodów nawet organizacjom mającym względnie długą historię trudno było podtrzymywać i realizować swe pierwotne cele. W tym zakresie PTPN jest w Poznaniu podmiotem unikalnym. Towarzystwo jako część kultury niematerialnej (choć z siedzibą w historycznej lokalizacji) samo stało się częścią dziedzictwa. Natomiast siedziba PTPN z racji znacznej liczby obiektów pamiątkowych (tablice, kopia pomnika Adama Mickiewicza) bywa określana jako „panteon narodowy”. Działania podejmowane przez członków – projekty badawcze, inicjatywy edukacyjne i popularyzacyjne, działalność wydawnicza i wystawiennicza – wskazują jednoznacznie, że dziedzictwo jest jednym z najważniejszych lub wręcz najważniejszym punktem odniesienia dla działalności Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Spośród referatów wygłoszonych podczas konferencji wybrano 25 i umieszczono w publikacji, z którą możecie się Państwo teraz zapoznać. Prezentowane teksty podzielono na pięć grup. W pierwszej z nich, oprócz wspomnianego już rozdziału o podejściu PTPN do dziedzictwa, znalazły się teksty znanych badaczy: Gabrieli Klause o gmachu Towarzystwa, Aliny Kucharskiej o funkcjonowaniu Muzeum im. Mielżyńskich w okresie pierwszej wojny światowej oraz Jarosława Matysiaka o materiałach do dziejów Towarzystwa w zasobie poznańskiego oddziału Archiwum PAN, które mieści się w gmachu PTPN.

Drugą grupę stanowią rozdziały o szczegółowych aspektach działalności PTPN. Maciej Dorna przedstawił aktywność Komisji Historycznej w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Andrzej Prinke zbadał działalność antenatów poznańskiej archeologii, a Magdalena Walter-Mazur – muzykologów. Andrzej Kostrzewski, Iwona Piotrowska i Grzegorz Rachlewicz skoncentrowali się na udziale organizatorów poznańskiego ośrodka badań geograficznych w działalności Towarzystwa. Z kolei Janusz Skoczylas zajął się badaniami prowadzonymi w pracowni chemicznej PTPN. Bartłomiej Garczyk poświęcił swój rozdział dwóm wybitnym uczonym, członkom PTPN, związanym z kazańskim ośrodkiem naukowym – profesorowi chorób wewnętrznych Uniwersytetu w Kazaniu Witoldowi Orłowskiemu oraz astronomowi Kazańskiego Obserwatorium Astronomicznego im. Engelhardta, profesorowi Tadeuszowi Banachiewiczowi.

W trzeciej części znajdują się trzy teksty dotyczące zbiorów Towarzystwa. Pierwszy z nich, autorstwa Wojciecha Brillowskiego, przedstawia bardzo ciekawe dzieje portretu księcia Stanisława Poniatowskiego, który znają wszyscy odwiedzający biuro zarządu Towarzystwa. Dyrektor Biblioteki PTPN Norbert Delestowicz i Filip Kaczmarek podjęli próbę zaprezentowania trudnych i smutnych losów zbiorów zoologicznych. Natomiast Anna Kryszak przedstawia w swym rozdziale kolekcję inkunabułów Biblioteki Towarzystwa.

Największym skarbem Towarzystwa jako organizacji prywatnej, społecznej zawsze byli ludzie – członkowie i współpracownicy. Im poświęcono czwartą część publikacji, składającą się z czterech tekstów. Pierwszy dotyczy związków Oskara Kolberga z Towarzystwem. Jego autorem jest Zbigniew Jasiewicz. Ewa Andrysiak przeanalizowała wystąpienia Alfonsa Parczewskiego na forum PTPN jako przykład współpracy naukowej między ośrodkami, znajdującymi się w różnych zaborach. Piotr Pietryga zajął się działalnością jednego (choć nie jedyne go w szeregach Towarzystwa) z błogosławionych Kościoła katolickiego – Edmunda Bojanowskiego. Grupę tekstów „personalnych” zamyka rozdział przygotowany przez Izabelę Wyszowską, dotyczący związków Marcellego Mottego z PTPN.

W czwartej części umieszczono trzy teksty o współpracy PTPN z innymi instytucjami. Joanna Kacperska-Michota i Zbigniew Paweł Kruszewski przedstawili relacje PTPN z Towarzystwem Naukowym Płockim. Agnieszka Fluda-Krokos i Monika Graczyk zbadały współpracę Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie z PTPN w określonym zakresie, a mianowicie w obszarze wymiany

wydawnictw. Trzeci rozdział tej części napisał Norbert Delestowicz i poświęcił go współpracy PTPN z Młodzieżowym Towarzystwem Przyjaciół Nauk.

Ostatnia część to rozdziały dotyczące działalności organizacji istniejących w otoczeniu PTPN. Dobrosława Gucia zaprezentowała dzieje Koła Towarzystwskiego w Poznaniu, które funkcjonowało prawie sto lat (do roku 1939) i którego celem było „połączyć w gronie osób zamkniętem zabawę z pożytkiem i dobroczynnością”. Kolejny tekst, dotyczący działalności Towarzystwa Oświaty Ludowej, przygotował Wojciech Ziółkiewicz. Ostatni rozdział, napisany przez prezesa Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk Krzysztofa Walczaka, to prezentacja działalności tej organizacji. W tej części monografii umieściliśmy także tekst wspomnieniowy Stanisława Jakóbczyka, wieloletniego sekretarza generalnego i dyrektora biura zarządu PTPN.

W prezentowanej publikacji na oznaczenie Towarzystwa zastosowano współczesną nazwę – Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk (PTPN), choć początkowo używano nazwy „Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie”. Dopiero w statucie uchwalonym w 1921 roku, a wydrukowanym dwa lata później, nazwę organizacji zmieniono na obecnie używaną formę. Natomiast w latach 1918–1921 obowiązywała nazwa Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu.

Bibliografia

- Delestowicz Norbert, *Historia Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w latach 1857–2022*, Poznań 2022.
- Gąsiorowski Antoni (red.), *Veritate et scientia: księga pamiątkowa w 125-lecie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, Poznań 1982.
- Gucia Dobrosława, Klause Gabriela, *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk*, Poznań 2023.
- Gucia Dobrosława, Pihan-Kijasowa Alicja (red.), *Rys dziejów Wydawnictwa Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk z bibliografią publikacji Towarzystwa 1856–2008*, t. 1–2, Poznań 2011.
- Hinc Alina, *W pruskich oczach. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk w świetle raportu naczelnego prezesa prowincji poznańskiej Williama Barstowa von Günthera z 1885 roku*, „Kronika Miasta Poznania” 2017, nr 1, s. 96–108.
- „Kronika Miasta Poznania” 2017, nr 1 [PTPN 1857–2017].
- Molik Witold, Hinc Alina (red.), *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk a towarzystwa naukowe na ziemiach polskich w XIX i początkach XX wieku*, Poznań 2012.
- Pihan-Kijasowa Alicja (red.), *Poczet członków Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 1857–2007*, Poznań 2008.

- Pihan-Kijasowa Alicja, Marciniak Ryszard, Gucia Dobrosława, *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 1857–2011. Zarys dziejów*, Poznań 2011.
- „Roczniki Historyczne” 23: 1957 [*Księga pamiątkowa na stulecie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*].
- Wojtkowski Andrzej, *Historia Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu*, Poznań 1928.